

TARIXIY ROMAN ZAMON VA MAKON KONTEKSTIDA

S. Karabayev

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

ANNOTATSIYA

Maqolada zamon va makon kontekstida tarixiy roman masalasi ko'rib chiqilgan. Unda badiiy zamon va makonning shakllari, tiplari, ifoda usullari, turlari hamda xronotopning folklor, real, milliy, fantastik va psixologik kabi turlari tarixiy roman muhitida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: badiiy zamonning shakllari, tiplari, ifoda usullari, badiiy makon turlari, xronotopning turlari.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается вопрос исторического романа в контексте время и пространства. Также анализируются формы, типы, способы выражения, виды художественного время и пространства, также виды хронотопа такие как фольклор, реал, национальный, фантастический и психологический на фоне исторического романа.

Ключевые слова: формы, типы, способы выражения художественного время, виды пространства, виды хронотопа.

KIRISH

Tarixiy roman – badiiy tafakkur bilan tarixiy voqelik o'rtasidagi murakkab munosabatlar mahsulidir. Unda muallif muayyan davr ruhini, ijtimoiy muhitni, inson taqdirini o'sha zamon va makon manzarasini badiiy obrazlar orqali qayta yaratadi. Zamon va makon tarixiy romanning asosiy poetik unsurlaridan bo'lib, ular asarning mazmunini, badiiy-g'oyaviy vazifasini belgilaydi va qahramonlar harakatlarining mazmunini, voqealar rivojining mohiyatini tushuntiradi, syujetni ma'no bilan ta'minlaydi.

Zamon voqea-hodisalarning qachon va qaysi vaqt oralig'ida bo'lib o'tganligini belgilab beruvchi tushuncha bo'lib, adabiyotda ishlatiladigan badiiy zamon astronomik vaqt tushunchasidan o'zining individual xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Adabiyotshunoslar orasida **zamon turlari** haqida quyidagi uch xil tasavvur shakllangan:

1. Turkumli zamon – bir xildagi voqea-hodisalarning ketma-ket kelishi sifatida idrok qilinadigan tushuncha;

2. To'g'ri chiziqli zamon – harakat yo'nalishi o'tmishdan hozir orqali kelajakka intilgan vaqt tushunchasi;

3. Halqali zamon – yaxlit vaqt koordinatasida o'tgan, hozirgi va kelasi zamonlar mavjud bo'lsada, zamon o'z qonuniyatlariga ko'ra ibtido va intiho nuqtalarining tutash halqasidan iborat, bu halqa zamonning abadiy davom etishini ta'minlaydi, degan tushuncha.¹ Zamonning to'g'ri chiziqli tipi uzluksizligi, abadiyligi, tartibliligi va o'lchamliligi bilan xarakterlanadi.

Badiiy zamon masalasi bo'yicha turli nazariy-konseptual qarashlar, talqin va yondashuvlar mavjud. Adabiyotda badiiy o'zlashtirilgan zamon va makon munosabatlarining o'zaro muhim aloqasini **xronotop** deb tariflagan Baxtin adabiy-badiiy xronotopda zamon va makon belgilari aniq yaxlitlikda uyg'unlashishini ta'kidlab o'tadi. Uning fikricha, zamon zichlashadi, makon esa zamon, syujet, tarix harakatlariga tortiladi. Zamonning ko'rinish belgi-alomatlari makonda namoyon bo'ladi, makon esa zamon orqali anglanadi va o'lchanadi.²

Badiiy zamon va makonga o'zbek adabiyotshunosi T.Boboyev “zamon va makon badiiy syujetning tarkibiy qismi yoki unsurlaridan biri emas, balki uning omili, hayotiyiligi va haqqoniyiligi manbaidir. Zamon va makon syujetga o'z muhrini bosadi, uni jonlantiradi, ta'sirchanligini oshiradi, sermazmun qiladi”,³ deb ta'rif bersa, adabiyotshunos B.To'rayeva “Badiiy zamon tor ma'noda voqea va hodisalarning zamon bilan bog'liq ketma-ketligi, to'plami va jadalligini ifodalovchi kompozitsiya unsurlaridan biri”,⁴ deb ta'rif beradi. Uning so'zlariga ko'ra, “Badiiy zamon asardagi badiiy obrazlarni tavsiflovchi va muallifning dunyo tuzilishi haqidagi tasavvuri, dunyoqarashi, olamni qay darajada idrok qilishini aks ettiruvchi badiiy asardagi hikoya qilish sur'atidir”.⁵

Shuningdek, xorijiy adabiyotshunos olimlar tomonidan ham **badiiy zamon va makonga turlicha ta'riflar** berilgan. Jumladan, badiiy zamonni A.Esalnek “u yoki bu davrda istalgan doiradagi insonlarning hayot tarzini ifodalab beruvchi aniq bir ijtimoiy-tarixiy hodisalarning yuz berish zamonini”,⁶ deb tariflasa, A.Pavel'yeva uni

¹ To'rayeva B.B., Tarixiy romanlarda badiiy zamon muammosi (O.Yoqubov va P.Qodirov romanlari misolida), Toshkent-2018y, PhD diss., 13-bet, umumiy 160 bet.

² Бахтин М.М., Вопросы и литературе и эстетики, Москва-1975, С. 234-235.

³ Boboyev T., Adabiyotshunoslik asoslari, - T: O'zbekiston, 2001, B. 135.

⁴ To'rayeva B.B., Tarixiy romanlarda badiiy zamon muammosi (O.Yoqubov va P.Qodirov romanlari misolida), Toshkent-2018y, PhD diss., B. 18.

⁵ To'rayeva B.B., Tarixiy romanlarda badiiy zamon muammosi (O.Yoqubov va P.Qodirov romanlari misolida), Toshkent-2018y, PhD diss., B. 18.

⁶ Эсалнек А.Я., Хронотоп в эпическом произведении//Основы литературоведения. Анализ художественного произведения: Практикум. – М.: Флинта: “Наука”, 2003. С 110-119.

“hikoya qilish, ya’ni yuz berayotgan voqealar haqida so’zlab berish zamoni”⁷, deb ataydi.

Asarlarda ishlatilgan makon real makonga to’g’ri kelishi mumkin, lekin badiiy zamon astronomik zamonga to’g’ri kelmaydi. Chunki badiiy zamon tezlashishi, sekinlashishi, to’xtashi va hatto ortga qaytishi mumkin. M.Kogan aytganidek, “Zamon zich tig’izlanishi, cho’zilishi, to’xtashi va ortga qaytishi mumkin. Ana shu asosda badiiy shartlilik, deb atalmish badiiy shakl bilan real shakl o’rtasida farq paydo bo’ladi.”⁸

Badiiy zamon syujet voqealari bilan bog’liq bo’lganligi sababli voqealarning boshlanishi, rivoji va yakuni uchun sarflangan vaqtning o’ziga xos ko’rinishi sifatida namoyon bo’ladi. Shuning uchun badiiy zamonni asarning tarkibiy qismi nuqtai nazaridan syujet zamoni va kompozitsiya zamoniga ajratish mumkin. Kompozitsiya zamoni ko’pgina tadqiqotlarda muallif zamoni deb ham ataladi.

Muallif zamoni yozuvchining yoki to’qima obraz sifatida kiritilgan hikoyachining ijodiy davridir. Baxtinning fikriga ko’ra, muallif-ijodkor o’z zamonida erkin harakat qiladi, u o’z hikoyasini zamonning obyektiv oqimini buzmaganda holda oxiridan, o’rtasidan, tasvir etayotgan voqeasining istalgan onidan boshlashi mumkin.⁹

Muallif zamoni bilan syujet zamoni jiddiy farqlanishi tarixiy romanlarda muallif hikoya zamonidan ancha o’zib ketgandagina ro’y beradi. Fantastik romanlardagidek hikoya zamonidan kelajakka tomon o’zib ketish tarixiy romanlarda deyarli uchramaydi.

Shuningdek, adabiyotda konseptual va perseptual zamon tushunchalari ham mavjud bo’lib, konseptual zamon – tashqi reallikni kitobxon uchun mos shakllarda modellashtirilgan, uning ongida shakllantirilgan, dunyoqarash asosida interpretatsiya qilinadigan vaqt tushunchasi bo’lsa, perseptual zamon – subyektiv, ya’ni o’quvchi ongida vaqt o’tishini his qilish, idrok etish jarayonidir. Bu obyektiv (fizikaviy) vaqtdan farq qilib, insonning ruhiy holati, his-tuyg’ulari, e’tibori va xotirasiga bog’liqdir.¹⁰ Konseptual zamon insonning dunyo va o’zining voqelikdagi o’rnini anglashida asosiy rol o’ynaydi.

Shuni ham ta’kidlab o’tish kerakki, badiiy zamon turli janrlarda turlicha ko’rinishga ega. Masalan, xalq og’zaki ijodida badiiy zamon aksariyat hollarda ikkiga bo’linadi. O’zbek tadqiqotchisi K.Qodirov “O’zbek sehrli ertaklarida zamon va makon talqini” nomli dissertatsiyasida o’zbek xalq ertaklarida badiiy zamonning

⁷ Павелъева А. К., Концепции, формы и свойства художественного времени в литературном произведении. – С.133-148. <http://journals.hnpu.edu>.

⁸ Коган М.С., Пространство И время в искусстве как проблема эстетической науки.// Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. – Л., 1974. – С.31.

⁹ Бахтин М.М., Литературно-критические статьи.// сост. С.Бочаров И В.Кожин, - М., Наука, 1986. – С. 287.

¹⁰ Panasenko N., Interrelations between Literary Time and Space in Prosaic texts://www.pulib.sk/elpub2

ertakchining “endi gapni Suvonxondan eshiting” kabi kirish qismi – real vaqt va ertak syujeti voqealari uchun ajratilgan muddat – epik zamon singari turlarini keltiradi.¹¹

Folklorshunos S.Mirzayeva esa o‘z tadqiqotida “badiiy zamon doim cheksiz real zamonning muayyan qismidan tashkil topadi va bu muddat ijodkor maqsadi, ideali, niyati orqali tayin etiladi”,¹² deb xulosa qiladi.

Badiiy zamon yaxlit tizim sifatida bir qancha **adabiy-estetik kategoriyalarga** ega. Badiiy zamon tizimi o‘zining shakli, tipi va ifoda usullari kabi kategoriyalardan tarkib topgan.

Badiiy zamon shakllari zamonning vaqt ma’nosini ifodalashga ixtisoslashgan bo‘lib, **hozirgi, o‘tgan** va **kelasi** zamon shakllariga ega. Tadqiqotchi B.To‘rayevaning fikriga ko‘ra, “har bir obraz, ayniqsa, bosh qahramonlar o‘zlarini to‘liq hozirgi zamonda namoyon etishadi. Shu jihatdan hozirgi zamon tamoyili bosh, hukmron maqomga ega.”¹³ Lekin tarixiy roman o‘zining mazmun-mohiyati bilan o‘tgan zamonni talab qiladi va unda bo‘lib o‘tgan voqea-hodisalarning ifodasi grammatik kategoriyalardan tortib badiiy tasvir vositalarigacha o‘tgan zamonda namoyon bo‘ladi.

Bular qatoriga tarixiy romanlarda ko‘p ishlatiladigan o‘tmishning muhim bir tarixiy bosqichida ma’lum bir hududda (makonda) sodir bo‘lgan voqealarni, jarayonlarni ifodalash uchun **tarixiy zamon** tushunchasini ham qo‘shish mumkin. Badiiy zamonning bu shakli tarixiy romanlarda muallifning qadimgi davrdagi muhitni bayon qilishi uchun keng imkoniyatlarni ochib beradi.

Tarixiy biografik romanlarda esa asar qahramonining shaxs sifatida shakllanishini ifodalash uchun badiiy zamonning **biografik zamon** shakli ishlatiladi. Zamonning bunday shaklida qahramonning tug‘ilishidan tortib uning vafotigacha bo‘lgan davrni qamrab olish imkoniyati mavjud. Lekin aksariyat tarixiy romanlarda qahramonning hayotida ro‘y bergan muhim voqea biografik zamonning boshlanish nuqtasi sifatida olinadi va uning shaxs sifatida ulg‘ayishi, ma’naviy kamoloti va o‘z xalqi yoki insoniyatr tarixida qoldirgan yorqin izi asar g‘oyasi (tadqiqot obyekti) sifatida olinadi.

Badiiy zamonning yuqorida keltirilgan so‘nggi ikki shakli hali adabiyotshunos olimlar oldida badiiy zamon shakllari yuzasidan ilmiy-nazariy tadqiqotlar olib borish va badiiy zamon shakllari tushunchasini tizimlashtirish vazifasi turganini bildiradi.

Badiiy zamon tiplari adabiy janrlar turlariga bog‘liq bo‘lib, turli janrlarda badiiy zamon turlicha aks etadi. Shundan kelib chiqib, zamonning epik, lirik

¹¹ Qodirov K.N., O‘zbek sehrli ertaklarida zamon va makon talqini, nomz. diss., 12-bet, Toshkent-2004, B.167.

¹² Mirzayeva S.R., O‘zbek xalq romanik dostonlari poetikasi, dok. diss., 90-bet, Toshkent-2004, B.256.

¹³ To‘rayeva B.B., Tarixiy romanlarda badiiy zamon muammosi (O.Yoqubov va P.Qodirov romanlari misolida), Toshkent-2018y, PhD diss., B. 24.

va dramatik tiplari mavjud. Badiiy zamonning **lirik** tipi she'riyatdagi zamon qatlamlarini o'z ichiga oladigan, lirik qahramonning his-tuyg'ulari zamoni hisoblansa, **dramatik** tip sahna asarlaridagi zamonni ifodalaydi. Badiiy zamonning uchinchi va eng yirik tipi **epik** tip bo'lib, tarixiy romanlardagi zamon ham badiiy zamonning shu tipiga mansub bo'ladi. Tarixiy romanlarda umumiy g'oyaviy konsepsiya va yozuvchi maqsadidan kelib chiqib badiiy epik zamonni erkin qo'llash imkoniyati mavjud. Masalan, yozuvchi tarixiy romanda real zamondagi o'nlab yillarda sodir bo'lgan voqeani sanoqli kunlarga moslab zichlashi mumkin. Pushtu tilidagi tarixiy romanlarda epik zamon aksariyat hollarda pushtun xalqining asrlar davomida bosqinchilarga qarshi kurashlari aks etgan real tarixiy zamonning katta va murakkab davrini qamrab oladi. Bunga ingliz-afg'on urushlariga, sovet-afg'on urushiga bag'ishlangan tarixiy romanlarni misol bo'la oladi. Shu bilan birga, real tarixiy zamon jihatdan qisqa vaqtni qamrab olgan "Abdaliy qilichi" kabi tarixiy romanlar ham mavjud.

Badiiy zamonning ifoda usullari asar kompozitsiyasining xarakterini, syujet yo'nalishning mohiyatini belgilab beradi. Badiiy zamonning ifoda usullarining retrospeksiya, prospeksiya, retardatsiya kabi turlari mavjud.

Retrospeksiya – zamonning ortga qaytishi hodisasi bo'lib, romanda qahramon tarixini batafsil yoritib berish uchun qo'llaniladi. Retrospeksiyada zamon shakllaridan asosan o'tgan va hozirgi zamon munosabatga kirishadi.

Tarixiy romanlarda badiiy zamon usullarini tadqiq qilish shuni ko'rsatadiki, retrospeksiyaning o'zini bir necha tarkibiy qismlarga ajratish mumkin. Ular orasida rekrospekt, flashback va analepsis retrospeksiyaning eng munim uch turi hisoblanadi.

1. Retrospekt – asar syujetidagi voqealar rivojini to'xtatib, qahramonning shaxsiyati shakllanishiga sabab bo'lgan o'tmishdagi voqealarga qaytish hodisasi. Butun boshli syujet o'tmishda voqealarni eslash asosiga qurilishi mumkin. Bunday uzoq muddatli ortga qaytish natijasida retrospektiv syujet vujudga keladi;

2. Flashback – qahramonning ichki dunyosini ochib berish uchun o'tmishni eslashi natijasida syujetdagi zamon hozirgi zamondan o'tgan zamonga to'satdan qaytish hodisasi. Flashbackda ortga qaytish qisqa muddatli bo'lganligi sababli syujet yaxlitligiga jiddiy ta'sir ko'rsatmaydi;

3. Analepsis. (yunoncha "tiklash" ma'nosini bildiradi, hodisaning sababini aniqlash uchun o'tmishdagi voqeani qayta tiklash hodisasi);

M.Merkulovanning fikriga ko'ra "hozirgi zamon adabiyotshunosligida "o'tmishga nazar" tushunchasi uch umummazzmunda ma'lum: retrospeksiya

(retrospekt), flashback, analepsis”¹⁴. Har bir tushuncha “kelajakka nazar” ma’nosidagi o’zining antonimik, ya’ni zid juftligiga ega: retrospeksiya - prospeksiya, flashback - flashforward, analeps – proleps. Retrospeksiya syujetni ortga¹⁵, prospeksiya esa oldinga qarab rijovlantiradi.

Prospeksiya – voqea-hodisalarning kelajakka yo’nalganligini ifodalaydi va aksariyat hollarda kelasi va hozirgi zamon shakllarining munosabatga kirishishi natijasida hosil bo’ladi.

Retardatsiya – badiiy zamonning sekinlashishi hodisasi bo’lib, romanlarda syujet va kompozitsiyaning mutanosibligini, ular orasidagi muvozanatni saqlash maqsadida syujet voqealarini sekinlashtiradi.

Tarixiy romanda yozuvchining ijodiy niyatidan kelib chiquvchi badiiy zamon asarning umumiy g’oyaviy-badiiy konsepsiyasi, murakkab syujet-kompozitsion qurilishi, tasvir shaklining o’zi bilan bevosita bog’liq bo’ladi. Shu ma’noda roman zamoni epik syujet va kompozitsiyaning kategoriyasi sifatida namoyon bo’ladi.¹⁶

O’zbek tadqiqotchisi B.To’rayeva tarixiy romanlarda zamon muammosini ikki turga bo’ladi. Uning fikricha, “Tarixiy nosirchilikda roman zamoni va tarixiy zamon bevosita tasvirning shakllari hisoblanadi. Ularda, asosan, tarixiy zamon mundarijasidagi epik zamon qamrovining ikki xili ko’zga tashlanadi. Biri – xalqning asrlar davomidagi kurashi va taqdiri badiiy-epik aksini topgan romanlar yoki roman shakllari. Ular epik zamonning katta va murakkab qatlamlarini qamrab olishadi.

Ikkinchi xili – nisbatan qisqa tarixiy davrni tasvirlagan epik asarlar. Zamon qamrovi tarixan cheklangan bo’lsada, lekin shu nisbatan zich-tig’iz zamonda el-yurtning tarixiy qismati, adabiy qahramonlarning butun bir fojeiy taqdir yo’llari badiiylashtiriladi.”¹⁷

Tarixiy romanlardagi badiiy zamonning barcha shakllarini syujet zamoni o’zining murakkab tizimida qamrab oladi. Agar tarixiy romanda syujet liniyasi ikki va undan ko’p bo’lsa, syujetlar zamoni ham parallel ravishda rivojlanib boradi. Tarixiy romandagi badiiy zamon syujet turiga ham bevosita bog’liq. Tarixiy roman xronikali syujet turida yozilgan bo’lsa, badiiy zamon ham voqealar rivojiga mos ravishda tartib bilan ketma-ketlikda rivojlanib boradi. Bunday syujet turida badiiy zamon istalgancha kengaytirilishi mumkin. Bu syujet turi parallel badiiy zamonda

¹⁴ Меркулова М.Г., Ретроспекция в английской “новой драме” конца 19 – начала 20 века: истоки и функционирование. – М.: Прометей, 2006. – С.30-31.

¹⁵ Selmistraitis L. Prospection and retrospection in “The Great Gatsby” by F.S.Fitzgerald. Zmogus ir zodis, 2002. – № 3. – P.51-58.

¹⁶ To’rayeva B.B., Tarixiy romanlarda badiiy zamon muammosi (O.Yoqubov va P.Qodirov romanlari misolida), Toshkent-2018y, PhD diss., 28-bet, umumiy 160 bet.

¹⁷ To’rayeva B.B., Tarixiy romanlarda badiiy zamon muammosi (O.Yoqubov va P.Qodirov romanlari misolida), Toshkent-2018y, PhD diss., 30-bet, umumiy 160 bet

ro'y berayotgan voqea-hodisalarni tasvirlashda ham ancha qulay. Unda badiiy zamonda ortga qaytish – retrospeksiya usulini ham samarali qo'llash mumkin.

Syujet badiiy zamonning me'yor va mutanosibligi, adabiy-estetik samaradorligi roman kompozitsiyasida o'z aksini topadi. Tarixiy romandagi badiiy zamon uning konsepsiyasiga moslashishi kompozitsiyaning tuzilishiga ta'sir ko'rsatadi. Yozuvchi badiiy zamonni qanday ifodalashi kompozitsiyadagi boblar, fasllar va bo'limlarning o'zaro munosabatiga uzviy bog'liq. Pushtu tilidagi tarixiy romanlarda yozuvchilar o'z konsepsiyalaridan kelib chiqqan holda kompozitsiyaning turli shakllaridan foydalandilar. Masalan, I.Atoyining "Osiyo yuragida to'fon" romani kompozitsion tuzilish jihatdan muqaddima (سریزه - [sariza]), 27 fasl hamda izohlar va foydalanilgan adabiyotlar (توضیحات او مراجع - [tavzihot av maroje'])dan iborat. Umuman olganda I.Atoyining tarixiy romanlarida badiiy zamondagi sanalar aksariyat hollarda tarixiy haqiqatga uyg'unlikda qo'llanilgan. (Gandamak shartnomasi sana, Kvanyariyning o'ldirilishi sanasi va hokazo)

Pashtu tarixiy romanlarida metaforik zamon turi ham qo'llanilgan bo'lib, u tasvirlanayotgan obyektning sifatini bo'rttirib ko'rsatishga xizmat qiladi. Masalan, "osmondagi o'n to'rt kunlik oy" iborasidagi metaforik zamon, yani "14 kun" oyning chiroyini bo'rttirib ko'rsatishga xizmat qilmoqda.

Badiiy makon badiiy asarning voqealari sodir bo'lgan joyni anglatadi. U ham badiiy zamon kabi asarning g'oyaviy xususiyatlarini ochib beruvchi, syujetning idrok etilishi va kompozitsiyaning to'g'ri shakllanishini ta'minlovchi adabiy-estetik kategoriya bo'lib, asarning badiiy jihatdan yetuk bo'lishiga xizmat qiladi. Chunki asar qahramonlari shu aynan shu makonda yashaydilar va faoliyat ko'rsatadilar.

Badiiy asarlarda badiiy makon tasviri muallif maqsadiga bog'liq holda ikki xil ifodalanadi. Birinchisi asar qahramonining tashqi muhit, jamiyat, olam, borliq bilan munosabatini ifodalovchi **makromakon** bo'lsa, ikkinchisi uning ichki his-tuyg'ularini, ruhiy olamini ifodalovchi **mikromakon** hisoblanadi.

Badiiy makon haqida fikr yuritar ekan rus tadqiqotchisi T.Motilyeva badiiy makonning ham tobora umumiy lashib borayotganiga e'tibor qaratadi: "zamonaviy adabiy qahramonlar badiiy makonda yanada shiddatli harakatlanmoqdalar, muayyan shaxsning taqdiri dunyoning boshqa tomonlarida sodir bo'layotgan voqealarga tobora ko'proq bog'liq bo'lib bormoqda".¹⁸

Badiiy makon umumiy yaxlit joy tasvirini aks ettiruvchi tog', cho'l, dasht, dengiz kabi turli geografik birliklar, shakllar (g'or, yo'l, choh, tuzoq), narsa-buyumlar

¹⁸ Мотилева Т.Л. О времени и пространстве в современном зарубежном романе// ритм, пространство и время в литературе и искусстве: Сб./Отв.ред.Б.Ф.Эгоров. – Ленинград: наука, 1974. – С.199.

(poyezd, mashina, sandiq, quti) va inson ichki dunyosi (ko'ngil, hayol, xotira) kabi tushunchalardan tashkil topishi mumkin.

Badiiy makon turlari tadqiqotchi B.To'rayeva ishlarida gorizontal, vertikal, tashqi (ochiq), ichki (yopiq), dinamik, turg'un va taraqqiyot makoni sifatida umumiy tarzda keltirib o'tilgan. Lekin bu turlar nima asosida tanlanganligi ochiq qoldirilgan va tasniflanmagan.

Mazkur badiiy makon turlarini tadqiqot obyekti bo'lgan tarixiy romanlar tahlillari asosida takomillashtirgan holda quyidagicha tasniflash mumkin.

Geografik nuqtai nazaridan badiiy makon turlari gorizontal va vertikal turlarga bo'linadi. **Gorizontal badiiy makon** – dunyoning janub, shimol, sharq va g'arb kabi geografik hamda inson yoki badiiy obrazga nisbatan o'ng, chap, old va orqa tomonlarni bildiradi. Bu gorizontal makonlar majoziy ma'nolarda ham ishlatilishi mumkin. Masalan, pushtu tilidagi ayrim tarixiy romanlarda boshqa tillarda bo'lgani kabi sharq – Osiyo, g'arb esa Yevropa qit'asini ifodalab kelgan.

Vertikal badiiy makon – geografik jihatdan yuqoriga qarab dasht, tog', cho'qqi, osmon, pastga qarab yerto'la, lahim, dengiz tubi kabi geografik tushunchalarni ifodalaydi. Inson yoki badiiy obrazga nisbatan vertikal makon masalasiga pushtu tarixiy romanlarida ko'proq mikromakon tomonidan yondashuvni ko'rishimiz mumkin. Unda yozuvchilar qahramonlarning ma'naviyatiga qarab ularni yuqori (ijobiy) va tuban (salbiy) darajalarga ajratadilar. Lekin ayrim hollarda insonlarga nisbatan makromakon jihatidan ham misollar ko'zga tashlanadi. Masalan, I.Atoiyning "Osiyo yuragida to'fon" romanidagi "Mirrix o'g'lonlari" nomli faslda amirning xos soqchilari bo'ylari baland, alp kelbatli jangchilar sifatida tasvirlanadi.

Hududiy jihatdan badiiy makon ochiq va yopiq turlarga bo'linadi. **Ochiq badiiy makon** – dala, adir, cho'l, dengiz, ummon va sahro kabi aniq hududiy chegaraga ega bo'lmagan ochiq joylar. Pushtu tarixiy romanlarida ham umumsharq adabiyotidagi kabi ushbu badiiy makonlar ramziy ma'nolarga ega. Masalan, ummon – kenglik, sahro – sinov ma'nolarini ifodalaydi. Shuningdek, faqatgina pushtunlarning o'zigagina xos bo'lgan ramziy birliklar ham mavjud. Adirlardan iborat bo'lgan Mayvand kengligi yoki Panipat tekisligi afg'onlar uchun "jang maydoni" timsolini ifodalaydi. Sababi bu ikki ochiq hududda Afg'oniston tarixidagi muhim janglar bo'lib o'tgan.

Yopiq badiiy makon – aniq chegaralarga ega bo'lgan yopiq joy va buyumlar. Masalan, jang maydonidagi chodirlar, o'tov, uy, hovli, qasr, saroy, sandal, sandiq va quti. Ayrim tadqiqotchilar yopiq badiiy makonni ichki badiiy makon deb ham nomlaydilar va uni insonning ichki olamini aks ettiruvchi makon sifatida ham talqin qiladilar. Pushtun tarixiy romanlarida buni G'ulom G'avs Xaybariyning "Abdaliy

qilichi” romanida ko’rishimiz mumkin. Hindistonga borib joylashgan Ahmadshoh Abdaliyni ko’rishga kelgan hind maxarajalari uning askarlarniki kabi oddiy chodirda tunashini ko’rib hayratlanishadi. Bu muallif tomonidan Ahmadshohning kamtarin, mehribon, tanti va insonparvar shaxs sifatida tasvirlash vositasi edi. Xaybariy hind maxarajalarining hashamatga o’chligini ularning ma’naviy kamchiligi sifatida izohlaydi va ular haqida “insonning buyukligi baland qasrlar va saroylarda, tilla va ipak liboslarda emas, uning ma’naviyatida, fikrlarida va xatti-harakatida namoyon bo’lishi to’g’risida tasavvurga ham ega emasdilar”¹⁹, deb xulosa chiqaradi.

Harakat nuqtai nazaridan badiiy makonni dinamik va turg’un makonlarga ajratib ko’rsatish mumkin. **Dinamik badiiy makon** – o’zgaruvchan va harakatdagi badiiy makonga aytiladi. Bunga yo’l, sharshara va daryoni misol keltirish mumkin. ramziy ma’noda esa bu makonlar inson hayotining ma’lum jihatlariga ishora qiladi. Masalan, yo’l – insonning taqdiri, sharshara – hayotining jo’shqin pallas va daryo – bir soat ham to’xtamasdan o’tib ketayotgan umrini bildiradi.

Turg’un badiiy makon – tog’lar, o’rmonlar kabi harakatlanmaydigan, o’zgarmas joylar bilan ifodalanadi. Ko’pgina sharq xalqlari adabiyotida tog’lar ulug’vorlik ma’nolarini ifodalasa, afg’on adabiyotida tog’lar himoya, panoh, tabiiy mudofaa istehkomi ma’nolariga ega. Bu afg’on tarixining ko’p qismi janglardan iborat bo’lganligi va ular tog’lar imkoniyatidan unumli foydalanganligi natijasida shakllangan deyish mumkin. Sa’duddin Shpunning “Tog’dagi do’stlar” romani buning yaqqol misolidir.

Sivilizatsiya nuqtai nazaridan badiiy makonni an’anaviy va zamonaviy turlarga bo’lish mumkin. **An’anaviy badiiy makon** asosan tabiat qo’ynidagi joylardan tashkil topgan bo’lsa ham, ular inson qo’li yoki mehnati bilan yaratilgan bo’ladi. Asarlardagi ayrim voqea-hodisalar dalalar, guzarlar, yaylovlar yoki keng ochiq maydon va mintaqalarda ro’y beradi. Pushtu tarixiy romanlarida yana bir o’ziga xoslik ko’zga tashlanadi. Bu tog’ yonbag’irlaridagi odamlar tomonidan yashash uchun o’yilgan g’orlar. Sa’diddin Shpunning “G’ordagi do’stlar” romani qahramoni xuddi shunday g’orda – badiiy makonda uzoq muddat hayot kechiradi.

Zamonaviy badiiy makon – insoniyat tamadduni hosilasi sifatida paydo bo’lgan shahar-u qishloqlar, turli mamlakatlar, davlatlar, yirik imperiyalar, shuningdek, insoniyat tomonidan yaratilgan Tojmahal, Registon kabi madaniy obidalaridan iborat. Zamonaviy badiiy makonning o’zini agrar va industrial tarzida yana tarkibiy qismlarga bo’lish mumkin.

Tarixiy romanlarda makon masalasini tadqiq qilar ekan, dog’istonlik tadqiqotchi P.Ramazanova xronotoplar ramziy ma’noda turli timsollarni

¹⁹ غلام غوث خيبري ، ابدالی تورہ ، کندهار - 1389 ش ، 55 مخ

aks ettirishiga e'tibor qaratadi. Masalan, dog'istonlik yozuvchilar tarixiy romanlarida badiiy zamonlar "tun" – "ayriliq", "baxor" – "sevgi"ni ifodalasa, makon ma'nosidagi "o'rmon" – "ozodlik", "yo'l" – "hayotiy maktab" timsollari sifatida ishlatiladi.²⁰

Pashtu tarixiy romanlaridagi badiiy makonlar real makonlarga to'g'ri keladi. Ular aksariyat hollarda hozirda ham Afg'oniston, Eron, Pokiston va Hindiston hududlarida mavjud shaharlar, viloyatlar yoki mintaqalar nomlari tarzida keladi. Ayrımlari esa tarixda mavjud bo'lgan, lekin bugungi kungacha saqlanib qolmagan joy nomlaridir.

Badiiy zamon va makonning o'zaro uyg'unligini ta'minlaydigan **xronotop** insonning olam bilan munosabatlari ko'lami jihatidan uchga bo'linadi: megaxronotop, makroxronotop va mikroxonotop.

1. **Megaxronotop** – insonning borliq bilan munosabati zamon va makon muhitida ifodalanadi. Tarixiy romanlarda umumiy zamon va makon ko'lamini qamrab oladi. Megaxronotopning ko'lami keng bo'lganligi sababli barcha romanlarda ham uni uchratmaymiz. Megaxronotopni asarning g'oyasiga aylantira olish yozuvchining mahoratiga bog'liq.

2. **Makroxronotop** – zamon va makon muhitida insonning real hayotda sodir bo'layotgan voqealarga munosabati aks ettiriladi. Makroxronotop yordamida yozuvchi butun bir mamlakatdagi ijtimoiy-tarixiy muhitni, insonning jamiyat bilan o'zaro munosabatini qamrab oladi.

3. **Mikroxronotop** – insonning ruhiyati, ichki olamidagi o'zaro ziddiyatlar zamon va makonga olib chiqiladi. Mikroxonotop ko'pincha obrazni chuqurroq ochish, uning ichki kechinmalarini tasvirlash uchun ishlatiladi.

Xronotopning real, milliy, folklor, fantastik va psixologik kabi o'ndan ortiq turlari mavjud. Tarixiy romanlarda asosan quyidagi xronotop turlari uchraydi.

Real xronotop – tarixiy romanlardagi real xronotop tarixiy voqealarning ketma-ketligidan tashqari ularning tarixiy haqiqatga mos kelishiga, syujet voqealarining ishonchliligiga asoslanadi.

Milliy xronotop – millatning mentaliteti, dunyoqarashi, diniy e'tiqodi, urf-odatlarini namoyon qiluvchi badiiy-estetik tushuncha bo'lib, millatning ma'naviyati bilan birgalikda uning ijtimoiy-ahloqiy muammolarini ham tadqiq qiladi.

Folklor xronotopi – asarda rivoyat, afsona, maqol va matal kabi folklorga tegishli badiiy-poetik imkoniyatlarni ishlatish oqibatida shakllantiriladi.

Fantastik xronotop – turli voqealarni realistik qoliplardan chiqarib, xayoliy zamon va makon uyg'unligida bayon qiladi. Bu muallifga syujetni erkin tasvirlash

²⁰ Рамазанова П.К., Хронотоп в дагестанском историческом романе. Автореф., дисс, канд., Махачкала, 2005. С. 12-26.

imkonini beradi va o'quvchini yozuvchi tomonidan yaratilgan xayoliy olamga yetaklaydi. Bu asosan kelajakka qaratilgan futuristik zamon-makon tasvirida keng ishlatilsa-da, tarixiy romanlarda ham fantastik xronotoplarga murojaat qilish hollari uchray turadi.

Psixologik xronotop – aksariyat hollarda ruhiy kechinmalar, ichki monolog, peyzaj bilan ifodalanadi. Tarixiy romanlarda aksariyat tush bilan bog'liq xronotoplar ro'y beradigan hodisalardan ogohlantirish sifatida qo'llaniladi.

Shuningdek, tarixiy romanlarda ko'proq **tarixiy-ijtimoiy xronotop** – asar voqealari kechayotgan aniq tarixiy davr, makon va ijtimoiy muhit tushunchasini ifodalaydigan xronotop turi ham mavjud.

Tarixiy romanlarda **psixologizm** – muhim tarixiy voqealar emas, qahramonlarning ruhiy holati, ichki kechinmalari asosiy fonga chiqishi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, tarixiy romanlar doirasida shiddatli jang voqealari, xususan, milliy qahramonlar bilan bosqinchilar o'rtasidagi jangovar harakatlarda yuzaga kelgan vaziyat yoki muammolar ma'lum badiiy zamon muddatida hal bo'ladi. Pashtu tarixiy romanlarida jang epizodlarining muddati real vaqtga teng keladigan oddiy badiiy zamon me'yorida tasvirlanadi. Badiiy zamonning nisbiyligi tarixiy shaxslar va voqealarni roman talablariga moslashtirishda qo'l keladi.

Pashtu tarixiy romanlarida badiiy zamonlar yil fasllari (baxor, yoz, kuz, qish), kun qismlari (tong, saxar, chosh payti, tun) va namoz vaqtlari bilan (bomdod, asr, shom, shomdan keyin tarzida) ifodalanadi.